

تاریخ وصول: ۱۳۹۳/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۴/۰۳/۱۰

بازخوانی امر به معروف و نهی از منکر به مثابه قدرت نرم در فرهنگ اسلامی

حسین جوان آراسته^{۱*}

۱. استادیار و مدیر گروه حقوق پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، قم، ایران.

چکیده

فرهنگ به عنوان اصلی ترین مؤلفه قدرت نرم در هر جامعه‌ای با ملاحظات خاص خود نقش آفرینی می‌کند. در فرهنگ اسلامی نهادینه شدن احساس مسئولیت همگانی و به دنبال آن تحقق نظارت مردمی (نظارت غیر رسمی) جایگاهی ممتاز و بی‌بدیل دارد؛ احساس مسئولیت و نظارت هرچند کم و بیش در همه جوامع وجود دارد اما در جوامع اسلامی، به دلایل فراوان می‌توان آن را با شدت، گستره و عمق بسیار بیشتری سراغ گرفت. این مقاله از همین منظر، تأسیس اسلامی امر به معروف و نهی از منکر را بازخوانی می‌کند و در مقام اثبات این نکته است که نهادینه شدن فرهنگ شهادت، فرهنگ مقاومت، فرهنگ معنویت، فرهنگ عزت‌مندی و فرهنگ توان‌مندی علمی که همگی در بازتولید قدرت نرم سهم به‌سزایی دارند، در سایه امر به معروف و نهی از منکر امکان‌پذیر است و اگر این امر با بهره‌گیری از شیوه‌های درست صورت پذیرد، ناب‌ترین نوع قدرت را شاهد بوده و از مزایای بی‌شمار آن بهره‌مند خواهیم شد؛ برای فرهنگ سازی در ابعاد مختلف بهره‌گیری از این دو فریضه باید در اولویت مردم و مقامات قرار گیرد و تنها از این رهگذر است که این تأسیس اسلامی قابلیت تبدیل شدن به قدرت نرم را خواهد داشت و به خوبی می‌تواند برای الگوگیری به دیگران عرضه شود. روش این پژوهش، عقلی - نقلی و روش داده پرداز، تحلیلی و گاه انتقادی می باشد.

واژگان کلیدی: مسئولیت عمومی، افکار عمومی، قدرت اجتماعی، امر به معروف، نهی از منکر، اسلام، قدرت نرم.

* ایمیل نویسنده مسئول:

hoarasteh@gmail.com

در باب مقدمه ذکر سه نکته ضروری است:

یک. اهمیت مسئولیت‌های فردی و اجتماعی. فرهنگ و مکتب و ارزش‌های آن‌ها، درونمایه‌ای از قدرت دارند که بر احساس کرامت، حرمت و رضایت‌مندی مخاطب دامن می‌زنند، در فرهنگ اسلامی، از آن جهت که در رابطه متقابل «فرد» و «جامعه» صلاح و فساد هر یک، دیگری را تحت تأثیر قرار می‌دهد، این رابطه با حساسیت فوق‌العاده‌ای مورد توجه قرار گرفته و به دلیل پیوند ناگسستنی میان فرد و جامعه، اصلاح خود و دیگران به صورت توأمان از مؤمنان مطالبه شده است. در اندیشه اسلامی، انسان مطلوب، انسانی است که هم صالح است و هم مصلح و بر همین اساس، عافیت‌طلبی و بی‌مسئولیتی از سوی مؤمنان واقعی به کناری گذاشته شده است و نمی‌توان گفت که:

عیب‌رندان نکن ای زاهد پاکیزه سرشت
من اگر نیکم و گر بد تو برو خود را باش
که گناه دگران بر تو نخواهند نوشت
هر کسی آن درود عاقبت کار که کشت
(حافظ، ۱۳۵۷: ۷۱)

دو. جاذبه و دافعه با دو رویکرد متفاوت از اصول مسلم اسلامی است. جذب، در حد اعلا و دفع، در حد ضرورت، مورد تأکید و توجه فراوان قرار گرفته‌اند؛ بر همین اساس، اقدامات قهرآمیز باید به عنوان آخرین راه‌حل به مرحله اجرا درآید و به عنوان پشتیبانی از قدرت نرم در صورت ضرورت مورد استفاده قرار گیرد. شیوه‌های جذب و دفع به طور معمول متفاوت‌اند. جذب نوعاً با ملایمت و ملاحظت صورت می‌پذیرد در حالی که دفع، با شدت و خشونت (قدرت سخت). به فرموده قرآن کریم دعوت مؤمنان به سوی خدا، باید از سنخ دعوت حکیمانه و یا موعظه حسنه باشد (النحل: ۱۲۵). می‌توان پیام این آیه را «سخن درست گفتن» و «درست سخن گفتن» دانست و چه بسا هر دو مورد مشمول دستور «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» (بقره: ۸۳) باشد. به نظر می‌رسد که سخن نیکو خصوصیتی ندارد و دستور خداوند در مورد رفتار با مردم نیز همین است زیرا تأثیر شگرف گفتار و رفتار سنجیده و حکیمانه و بهره‌گیری از تذکر و موعظه حسنه بر هیچ‌کس پوشیده نیست. به دیگر سخن، فرهنگ دینی در پی تصحیح گفتار و رفتار انسان به صورت توأمان است. فخر رازی در بیان زیبایی می‌گوید: «سخن مردم با یکدیگر یا در امور دینی است یا دنیوی. در امور دینی یا دعوت به ایمان مطرح است نسبت به کافران و یا دعوت به طاعت و بندگی است نسبت به فاسقان. دعوت کافران به ایمان لازم است با گفتار نیکو صورت پذیرد همان‌گونه که خداوند به موسی و هارون دستور به ملایمت در گفتار داد

با وجود کفر بی‌نهایت و سرکشی فرعون در برابر خداوند. در مورد دعوت فاسقان به طاعت، گفتار نیکو لازم است همان‌گونه که خداوند فرموده است: اَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ (النحل: ۱۲۵) و نیز فرموده است: اَدْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ (فصلت: ۳۴). اما در امور دنیوی، اگر غرض با گفتار لطیف حاصل شود، جز آن، نیکو نمی‌باشد. بدین ترتیب ثابت می‌شود که تمامی آداب دین و دنیا ذیل این فرمایش خداوند قرار گرفته است: وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا. (ر.ک. فخر رازی، ۱۴۲۰، ج ۳: ۵۹۰)

سه. ناب‌ترین شکل قدرت. اگر قدرت را به معنای «توانایی تأثیرگذاری بر دیگران» بدانیم، این تأثیرگذاری به صورت سنتی با به کارگیری ابزارهای فیزیکی و تسلیحات نظامی، صورت می‌پذیرفته و به عنوان قدرتی سخت‌افزاری مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفته است. قدرت سخت با اقتدار ناشی از ایجاد فضای رعب و وحشت و به کارگیری توپ، تانک، هواپیما و موشک، دشمن را از میدان به در و حریف را وادار به تسلیم و تمکین در برابر خود می‌کند. امروزه بر نوع دیگری از قدرت که فراتر از زور است، تأکید می‌شود؛ این چهره از قدرت به جای رعب و وحشت با ایجاد جذابیت به میدان می‌آید و مطلوب خویش را نه از طریق زور که از طریق جذب مخاطب به دست می‌آورد و از این رو تأثیر آن بر دیگران نه اجباری بلکه اقناعی است. قدرت فیلم، کتاب، روزنامه، ماهواره و انواع رسانه، از آن جهت که همگی نرم‌افزاری‌اند، «قدرت نرم» نامیده می‌شوند. به دیگر سخن «قدرت نرم، به معنای قدرت مبتنی بر ارزش‌ها و ساختار اعتقادی ارزیابی می‌شود» (ایبا، ۱۳۹۱: ۱۱). یکی از مؤلفه‌های مهم قدرت نرم فرهنگ است که توانایی ما را در رسیدن به اهداف با جذب مخاطب نشان می‌دهد و تأثیرگذاری و تأثیرپذیری در این عرصه در بسیاری از موارد مؤثرتر و ماندگارتر خواهد بود.

از آنجا که «قدرت نرم» از یک منظر، زاییده «افکار عمومی» است، مسأله مورد بحث ما این است که مناسب‌ترین بستر شکل‌گیری افکار عمومی چیست. مدعای این مقاله آن است که مناسب‌ترین و مطمئن‌ترین خاستگاهی را که برای افکار عمومی می‌توان سراغ گرفت، معروف و منکرهای شرعی و قانونی‌اند و هرگاه فرهنگ مسئولیت‌پذیری در جامعه‌ای نهادینه و از بهترین شیوه‌های دعوت بهره گرفته شود، قوی‌ترین و ناب‌ترین قدرت نرم در عرصه اجتماع پدید می‌آید و همگان از مزایای بی‌شمار آن بهره‌مند خواهند گردید. بر همین اساس، این مقاله بازخوانی این تأسیس اسلامی را مورد توجه قرار داده است.

۱. چارچوب مفهومی و نظری

۱-۱. امر به معروف و نهی از منکر

الف. جایگاه

قرآن خطاب به مسلمانان می‌گوید: **كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ تَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ تُوْمِنُونَ بِاللَّهِ (آل عمران: ۱۱۰)**. «در این آیه مسلمانان به عنوان بهترین امتی معرفی شده که برای خدمت به جامعه انسانی بسیج گردیده است و دلیل بهترین امت بودن آن‌ها این ذکر شده که "امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند و ایمان به خدا دارند" و این خود می‌رساند که اصلاح جامعه بشری بدون ایمان و دعوت به حق و مبارزه با فساد ممکن نیست و ضمناً از آن استفاده می‌شود که این دو وظیفه بزرگ با وسعتی که در اسلام دارد در آئین‌های پیشین نبوده است. از این بیان نیز روشن می‌شود مسلمان تا زمانی یک "امت ممتاز" محسوب می‌گردند که دعوت به سوی نیکی‌ها و مبارزه با فساد را فراموش نکنند و آن روز که این دو وظیفه فراموش شد نه بهترین امت‌اند و نه به سود جامعه بشریت خواهند بود» (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۴۹-۵۰).

ب. فلسفه

امر به معروف و نهی از منکر بر پایه دو رکن اساسی قرار دارد:

اول. مسئولیت: انسان‌ها در زندگی اجتماعی، مانند مسافرانی‌اند که در کشتی‌اند. پیامبر اکرم در تبیین فلسفه امر به معروف و نهی از منکر فرموده است: گروهی در یک کشتی سوار می‌شوند؛ هرکس در جای خویش می‌نشیند؛ یکی از مسافران جای خود را سوراخ می‌کند و در پاسخ به اعتراض دیگران می‌گوید: جای من است و هرچه بخواهم انجام می‌دهم! اگر مسافران همان‌جا دست او را گرفته و مانع شوند، همگی نجات می‌یابند و اگر چنین نکنند همگی به هلاکت می‌رسند.

دوم. نظارت: نظارت به معنای مراقبت و زیر نظر داشتن است؛ عملی است که به منظور آگاهی از عملکرد نظارت‌شونده و جلوگیری از انحراف و اشتباه یا تضییع حقوق، آشکارا یا مخفیانه به شیوه‌های مختلف صورت می‌پذیرد. نظارت عامدانه می‌باشد و به همین جهت اقدامات تصادفی را نمی‌توان نظارت نام نهاد (جوان آراسته، ۱۳۸۸: ۱۸۱). در مجموع دو نظارت وجود دارد: رسمی و غیررسمی. نظارت‌های رسمی در بخش‌های اداری، قضایی و سیاسی، عالماً عامداً صورت می‌گیرد. اگر از امر به معروف

و نهی از منکر تعبیر به «نظارت» کنیم، این نظارت تنها در جایی است که وقتی افراد با ترک معروف یا انجام منکر به صورت اتفاقی روبرو می‌شوند، وظیفه نظارتی آنان ایجاب می‌کند که امر به معروف و نهی از منکر کنند. بدین ترتیب بر خلاف نظارت‌های رسمی، در این دسته از نظارت‌ها مردم حق تحقیق، تفحص و کندوکاو نسبت به اعمال دیگران را ندارند و بر همین اساس، شبکه‌های بازرسی و کنترل مأموران دولت یا ضرورت نظارت پنهانی که در نامه‌های امیرمؤمنان است، هم‌چون دستور «وابعث العیون من اهل الصدق و الوفاء علیهم: جاسوسانی را که صداقت و وفاداری آن‌ها محرز است بر کارگزاران بگمار» (نهج البلاغه، نامه ۵۳) را نمی‌توان مصداقی از امر به معروف و نهی از منکر دانست. وجوب شرعی امر و نهی، تنها در جایی است که انسان به صورت طبیعی با ترک معروف یا ارتکاب منکری مواجه شود نه آن که به دنبال کشف منکر باشد. کار «عیون» (جاسوسان حکومت برای نظارت بر اعمال کارگزاران) از باب امر به معروف و نهی از منکر نبوده است گرچه می‌توان امر به معروف و نهی از منکر را مبنای آن به شمار آورد. به طور خلاصه می‌توان گفت که نظارت‌ها دو گونه‌اند: نظارت‌های رسمی و سازمان‌یافته و نظارت‌های غیررسمی و مردمی. نظارت اصطلاحی یا رسمی و سازمان‌یافته، نظارتی است از سوی مقامی صلاحیت‌دار، علنی یا پنهانی، همراه با تحقیقات و در صورت لزوم با تجسس صورت می‌پذیرد، بر خلاف نظارت‌های مردمی و عمومی که ضوابط امر به معروف و نهی از منکر در مورد آن باید رعایت شود.

این نظارت بر مبنای ولایت مؤمنان نسبت به یکدیگر شکل می‌گیرد و همه مؤمنان را بدون در نظر گرفتن مقام و موقعیت‌شان در برمی‌گیرد. قرآن در بیانی عام فرموده است: **الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ (توبه: ۷۱)** ولایت در این آیه را چه به معنای ولایت محبت و نصرت بگیریم (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۹: ۴۵ و طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۶: ۵) و چه به معنای ولایت تدبیر (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۴: ۱۳). اقتضای چنین ولایتی، اقدام به امر به معروف و نهی از منکر و نظارت مردمی بر تمامی روابط آشکار اجتماعی شهروندان و دولت‌مردان می‌باشد. گویا از نظر قرآن، مؤمنان، زمانی دوستان واقعی یکدیگرند که به این فریضه اقدام کنند. به دیگر سخن، یکی از مصادیق ولایت و محبت هر مؤمن نسبت به مؤمن دیگر، امر و نهی نسبت به شایست و ناشایست می‌باشد.

الف. جایگاه

گذری کوتاه بر آیات قرآن کریم نشان‌دهنده آن است که اسلام در مسیر دعوت مردم به خداوند که حقیقت مطلق است از چه شیوه و ابزاری کمک گرفته است. به عنوان نمونه می‌فرماید: ادْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحُكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ (النحل: ۱۲۵). پیام‌آوران بزرگ آزادی و آزادگی همین شیوه را در برنامه خود قرار داده بودند؛ از ویژگی‌های ممتاز و برجسته رسول خدا که رسول هدایت و تربیت است، داشتن برترین اخلاق و بی‌نظیرترین رفتار است. خلق عظیم نبوی اهدایی از سوی خداوند است که سبب می‌شود تا رسول خدا به فرموده «فبما رحمه من الله لنت لهم و لو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك» (آل عمران: ۱۵۹) با مردم در شیوه، در گفتار و در رفتار نرمش داشته باشد و «این همان سر عظمت اخلاق پیامبری و روحیه انسانی و سلوک اسلامی است که احساس پیامبر را نسبت به دیگران عمق می‌بخشد» (فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۶: ۳۴۲). پیامبر در دعوت خویش لازم است واقعیت فضایی را که مسلمانان در آن قرار دارند در نظر گیرد، آن‌ها دچار لغزش می‌شوند، در برابر انحرافات تأثیرپذیرند و یا تسلیم فشارها می‌شوند و این ناشی از درگیری نفس است که گاه به حق منتهی می‌شود و گاه زیر سلطه باطل قرار می‌گیرد. در نظر گرفتن این واقعیات به این است که به آنان مجال دهد تا از خطا بازگردند، نسبت به موقعیت‌های انحرافی استقامت ورزند و در منزلگاه‌های باطل به حق بازگردند... لازم است در همه این مورد فرصتی برای عفو و گذشت داد و مرتکبان را بخشید تا بدانند که خطا بر انسان تحمیل نشده و ارزش انسان در مسیر زندگیش به انحراف نیست بلکه آدمی می‌تواند در بازیابی شخصیت خود از این لغزش‌ها و انحرافات، آزاد شود. (فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۶: ۳۴۳). چنین سلوک تربیتی در دستور کار تمامی پیامبران قرار داشته و حتی در برخورد با بزرگترین طاغوت‌های زمانشان، فرمان اولیه خداوند بهره‌گیری از این قدرت نرم بوده است. در مأموریت حضرت موسی و هارون دستور الهی برای برخورد با فرعون چنین است: فَقُولَا لَهُ قَوْلًا لَيْسًا «خداوند سبحان به موسی و هارون تأکید می‌کند که روش ملایم در سخن را برگزینند و از اقدام تحریک آمیز در دعوت خود پرهیزند و می‌فرماید «با او به نرمی سخن گویند» سخنی که خشن و همراه با زور و تحریک کننده نباشد، چه بسا بر اثر این روش حکیمانه توجه به تفکر برای او پدید آید یا از عذاب و عقاب الهی بترسد» (فضل الله، ۱۴۱۹، ج ۱۵: ۱۱۵).

ب. فلسفه

به این نکته مهم باید توجه کرد که هرگونه قدرت نرمی مطلوب جامعه دینی نیست. افکار عمومی می‌توانند در بستر نامناسبی شکل گرفته و بارور شوند در این صورت قدرت نرم حاصل از آن، قدرتی منفی و مخرب خواهد بود. قضاوت ما در مورد خوبی یا بدی افکار عمومی بستگی به این دارد که این افکار چه سمت و سویی دارند و این سمت و سوها نیز متأثر از خاستگاه افکار عمومی‌اند. ارسال رسولان الهی و فرستادن کتاب‌های آسمانی با این هدف صورت گرفته است که سمت و سوی حرکت انسان‌ها تصحیح شود. تاریخ در بسیاری از موارد صف‌آرایی میان آموزه‌های پیامبران الهی و افکار عمومی را گزارش کرده است؛ مبارزه حضرت ابراهیم با بت‌پرستان و شکستن بت‌ها در بتکده با واکنش منفی افکار عمومی مواجه شد؛ این واقعیات نشان می‌دهد که تصحیح افکار عمومی از چه ضرورت بالایی برخوردار است؛ مناسب‌ترین و مطمئن‌ترین خاستگاهی را که برای افکار عمومی می‌توان سراغ گرفت، معروف و منکرهای شرعی و قانونی‌اند. تولید قدرت نرم مثبت از همین جا باید صورت گیرد بدین ترتیب که معروف‌ها و منکرها به خوبی آموزش داده شوند تا زیبایی معروف‌ها و زشتی منکرها برای مردم معلوم شود و از این رهگذر به تدریج میان معروف و منکرهای دینی و افکار عمومی هم‌سویی به‌وجود آید. اسلام با منطق و آموزه‌های متعالی منطبق با فطرت انسانی از یکسو و ارائه الگوهای بی‌بدیل تربیت یافته در دامن خود از سوی دیگر، مکتبی است که با نفوذ در عمق جان انسان‌ها توانسته است منابع سرمایه‌ای و نیروی انسانی بی‌ظنیری را به خدمت گیرد. قدرت نرم اگرچه در زمان ما مورد توجه قرار گرفته ولی محتوای آن را در تمامی ادیان و به‌ویژه دین مبین اسلام با دغدغه بسیار می‌توان سراغ گرفت. قداست آموزه‌های کتاب و سنت برای هر مسلمان به اندازه‌ای است که خود را در خدمت تحقق آن قرار دهد و با انگیزه‌ای بالا نسبت به آن‌ها حساسیت نشان دهد. زمانی که قرآن دستور می‌دهد «تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَىٰ وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ» (مائده: ۲) با این فرمان، «اصل تعاون» را در جامعه دینی پی‌ریزی می‌کند و یا هنگامی که با تأکید فراوان یکی از آثار برپایی نماز را سالم‌سازی محیط اجتماعی بر می‌شمارد و اعلام می‌دارد «وَ أَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ» (عنکبوت: ۴۵) التزام عملی و توجه و تعهد هر مسلمان به این فرامین، توانمندی‌های بی‌مانندی را نصیب جامعه خواهد کرد.

۲. مؤلفه‌های تأثیرگذار بر قدرت نرم

در جامعه اسلامی میان تعداد معتقدان به معروف و منکر، میزان احساس مسئولیت افراد در خصوص امر به معروف و نهی از منکر و میزان قدرت نرم اجتماعی رابطه وجود دارد. هرچند اعتقاد به معروف و منکر اولین گام در این زمینه است ولی اعتقاد شرط لازم است و نه شرط کافی؛ به طور طبیعی در جامعه دینی، بسیاری از معروف‌ها و منکرها نزد اکثریت مؤمنان، شناخته شده‌اند با این وجود مشاهده می‌کنیم که امر و نهی کنندگان در اقلیتند؛ چرا؟ چون به نسبت شناخت معروف و منکر، احساس مسئولیت نسبت به آن‌ها وجود ندارد و تا زمانی که چنین باشد، افکار عمومی واکنش چندانی نسبت به معروف‌ها یا منکرها از خود نشان نمی‌دهد، در چنین جامعه‌ای نتیجه طبیعی، ضعیف بودن قدرت نرم اجتماعی مورد بحث خواهد بود و در این جهت فرق چندانی نمی‌کند که معتقدان به معروف و منکر، کم یا متوسط یا زیاد باشند. به دیگر سخن اگر فرض کنیم درصد بیشتری از افراد جامعه به معروف‌ها و منکرها عامل نباشند ولی تنها درصد اندکی در این رابطه انگیزه داشته و احساس مسئولیت کنند، همین گروه اندک به اندازه توانشان می‌توانند به افکار عمومی سمت و سو دهند و بقیه تقریباً خنثی عمل می‌کنند. بدین ترتیب نقش محوری و کلیدی را احساس مسئولیت بازی می‌کند و میزان قدرت نرم اجتماعی که در سایه افکار عمومی شکل می‌گیرد را باید در ارتباط با تعداد مردان و زنان با ایمانی که دارای انگیزه و احساس مسئولیت‌اند در نظر گرفت. جدول زیر با در نظر گرفتن فروض مختلف نشان می‌دهد که تا چه اندازه می‌توان در هر جامعه‌ای بر روی قدرت نرم آن حساب بازکرد و از آن انتظار تأثیرگذاری داشت.

جدول شماره (۱): ارزیابی میزان اعتبار و کارآمدی قدرت نرم در جامعه

ردیف	تعداد معتقدان به معروف و منکر	میزان احساس مسئولیت	واکنش افکار عمومی (درصد امر و نهی کنندگان)	قدرت نرم اجتماعی
۱	کم	کم	کم	ضعیف
۲	کم	متوسط	نسبتاً کم	نسبتاً ضعیف
۳	کم	زیاد	نسبتاً متوسط	نسبتاً متوسط
۴	متوسط	کم	کم	ضعیف
۵	متوسط	متوسط	متوسط	متوسط
۶	متوسط	زیاد	زیاد	زیاد
۷	زیاد	کم	کم	نسبتاً ضعیف
۸	زیاد	متوسط	نسبتاً زیاد	نسبتاً زیاد
۹	زیاد	زیاد	خیلی زیاد	خیلی زیاد

تأمل در ردیف‌های ۴ و ۷ نشان می‌دهد که با آنکه تعداد معتقدان به معروف و منکر، متوسط و حتی زیاد می‌شود ولی چون در بخش احساس مسئولیت، ضعف وجود دارد، نتیجه مورد انتظار از قدرت نرم حاصل نمی‌شود. با عنایت به آنچه گفته شد، برای ایجاد قدرت نرم اجتماعی لازم است هم‌زمان با تبیین معروف‌ها و منکرها، سرمایه‌گذاری اصلی بر روی افزایش احساس مسئولیت صورت گیرد؛ باید به سمت جامعه‌ای حرکت کنیم که هم تعداد معتقدان به معروف و منکر متوسط به بالا و هم فرهنگ احساس مسئولیت نسبت به معروف و منکرها متوسط به بالا باشد، بدون تردید چنین جامعه‌ای از قدرت نرم بالایی برخوردار خواهد بود و به هر میزان این احساس مسئولیت بیشتر باشد، این نوع از قدرت، بیشتر و ناب‌تر بوده و کارایی آن در عرصه‌های مختلف زندگی نیز بیشتر خواهد بود.

۳. رابطه امر به معروف و نهی از منکر با قدرت نرم اجتماعی

امر به معروف و نهی از منکر در سه مرتبه «قلبی»، «زبانی» و «عملی» صورت می‌پذیرد. هر یک از این مراتب سه‌گانه به نوبه خود دارای مراحل هستند که لازم است توسط امر و نهی‌کنندگان رعایت شوند.

۳-۱. ظهور قلبی: امر و نهی کننده در برابر ترک معروف یا انجام منکر، به گونه‌ای برخورد می‌کند که نشان‌گر ناراحتی قلبی اوست و به مخاطب می‌فهماند که چرا معروف

و کار پسندیده‌ای را ترک کرده و یا گفتار و رفتار زشتی را مرتکب شده است. ظرافت کار در این است که در همین مرتبه لازم است اظهار ناراحتی از مرحله ضعیف آن صورت پذیرد. در هر مرتبه، واجب است به درجه پایین‌تر آن اکتفا کند و آسان‌تر آن را انجام دهد به‌ویژه در صورتی که انجام مرحله شدیدتر، موجب هتک حرمت طرف مقابل شود، در این صورت تجاوز از مقدار لازم جایز نیست. کسانی که در این مرتبه اقدام به امر و نهی می‌کنند باید توجه داشته باشند که کدام مرحله از مراحل یاد شده تأثیرگذاری و یا بازدارندگی بیشتری نسبت به مخاطب دارد.

۲-۳. ظهور زبانی: بهره‌گیری از قدرت زبان و بیان یکی از دستورات اسلام برای اصلاح وضعیت نامطلوب کسانی است که به وظایف شرعی یا قانونی خود عمل نمی‌کنند و یا مرتکب اعمالی ناشایست می‌شوند؛ این امر باید با ظرافت خاص و رعایت همه آنچه که در تأمین هدف کمک می‌کنند صورت پذیرد (نک. موسوی خمینی، بی تا: ۴۷۸، مسأله ۶).

۳-۳. ظهور عملی: همواره اقلیتی از افراد وجود دارند که امر و نهی قلبی و زبانی تأثیری در آنان ندارد در چنین حالتی لازم است که از قدرت سخت یعنی زور بهره گرفت. «اگر علم یا اطمینان داشته باشد که مقصود با دو مرتبه قبلی حاصل نمی‌شود واجب است به مرتبه سوم که مرتبه اعمال قدرت است منتقل شود البته با رعایت مراتب نرم‌تر آن» (موسوی خمینی، بی تا: ۴۸۰، مسأله ۱). از آنجا که در این مرتبه، از قدرت فیزیکی استفاده می‌شود، این مرتبه خارج از مقوله قدرت نرم و بحث ما خواهد بود. افزون بر این، در حال حاضر و با وجود دولت اسلامی و نهادهای انتظامی و قضایی خاص، امر و نهی عملی نظیر گرفتن، حبس کردن، زدن و اقداماتی از این قبیل در صلاحیت افراد مسئول می‌باشد و وظیفه آمران و ناهیان فقط امر و نهی قلبی و زبانی است به‌ویژه در مواردی که جلوگیری از منکر مستلزم تصرف در اموال انجام‌دهنده منکر یا تعزیر یا زندانی کردن وی و نظایر اینها باشد (ر.ک. خامنه‌ای، ۱۴۲۰، ج ۱: ۱۹۰ و ۱۹۱). کاملاً روشن است که اقدام عملی افراد برای نهی از منکر در بسیاری از موارد، باعث به هم ریختن نظم اجتماعی خواهد شد و دلیلی وجود ندارد که با حضور نهادهای امنیتی و قضایی آموزش دیده که مبارزه با منکرات و مرتکبان آن را در دستور کار خود قرار می‌دهند، افراد عادی وارد این مرحله شوند؛ چنین اقداماتی وظیفه مقامات صلاحیت‌دار دولتی است مگر آن‌که منکر از مواردی باشد که در هر شرایطی باید از وقوع آن جلوگیری کرد مانند قتل انسان بی‌گناه یا تجاوز به نوامیس مسلمانان و یا آن‌که در زمان وقوع منکر، دسترسی به مقامات انتظامی و قضایی ممکن نباشد. بدین ترتیب ما زمانی که امر به معروف را به عنوان قدرت نرم مورد مطالعه

قراری دهیم، به مرحله اول و دوم آن نظر داریم.

از میان مراتب یاد شده، مخاطب امر و نهی در مرتبه قلبی، به طور معمول افرادند نه اجتماع و به بیان دیگر این مرتبه بیش تر کاربرد فردی دارد تا اجتماعی، در حالی که در مرتبه زبانی و عملی، امر و نهی شونده هم فرد است و هم گروهی از افراد. در تمامی این موارد میزان تأثیرگذاری یا به تعبیر دیگر میزان قدرت نرم یا سخت به چند عامل بستگی دارد؛ شخصیت و میزان مقبولیت امر و نهی کننده، تعداد امر و نهی کنندگان و تکرار امر و نهی همگی در این زمینه نقش آفرینی داشته و باید در کنار آنچه در قسمت مؤلفه‌های تأثیرگذار بر قدرت نرم اجتماعی (۲-۳) اشاره شد، مورد توجه قرار گیرند. جدول زیر بیانگر همین واقعیت است.

جدول شماره (۲): نسبت امر به معروف با قدرت نرم

ردیف	مراتب امر و نهی	نوع قدرت	نوع مخاطب	میزان قدرت
۱	مرتبه قلبی	نرم	معمولاً فرد	متغیر با توجه به وضعیت امر و نهی کننده و امر و نهی شونده
۲	مرتبه زبانی	نرم	فرد و گروه	متغیر با توجه به وضعیت و تعداد امر و نهی کنندگان و امر و نهی شونده‌گان و نیز تکرار امر و نهی
۳	قلبی و زبانی به طور همزمان	نرم	فرد و گروه	بیشتر از دو مورد پیشین با توجه به همان ملاحظات
۴	مرتبه عملی	سخت	فرد و گروه	متغیر نسبت به این که امر و نهی کننده افراد عادی یا ماموران دولتی باشند

جدول فوق این واقعیت را نمایان می‌سازد که در امر به معروف، شخصیت و میزان مقبولیت امر و نهی کنندگان در هر مرتبه (قلبی یا زبانی) یکی از عوامل مهم در پذیرش مخاطبان می‌باشد و قدرت نرم پیوندی وثیق با شخصیت و میزان مقبولیت آمران و ناهیان دارد و بر همین اساس سیاست‌گذاری در این مقوله باید بر استفاده هر چه بیشتر از انسان‌های خوشنام که دارای محبوبیت زیادند متمرکز گردد. سرمایه‌گذاری بر روی گروه‌های مرجع و نخبه همانند روحانیان، فرهنگیان، هنرمندان و ورزشکاران، بازدهی غیر قابل انکاری را به دنبال خواهد داشت و در مقایسه با به کارگیری سیاهی لشکر برای امر و نهی به مراتب موفق‌تر عمل خواهد کرد؛ این امر به معنای نادیده گرفتن مسئولیت شرعی یکایک افراد جامعه در قبال ترک معروف یا انجام منکر نمی‌باشد.

۴. رابطه حوزه‌های نظارت عمومی با قدرت نرم اجتماعی

جایگاه نظارت عمومی و امر به معروف و نهی از منکر در اسلام به اندازه‌ای است که به فرموده امام باقر علیه‌السلام «واجبات الهی با امر به معروف و نهی از منکر برپا داشته می‌شود، در پرتو آن راه‌ها امنیت پیدا می‌کنند، راه درآمدهای حلال هموار می‌شود، از ستم جلوگیری می‌شود، زمین آباد می‌گردد، از دشمنان انتقام گرفته می‌شود و امور اصلاح می‌گردد» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۵: ۵۶). آثار فراوانی که بر چنین نظارتی مترتب می‌شود نشان دهنده دامنه بسیار گسترده امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد.

نظارت مردمی حوزه‌های مختلفی نظیر شئون اسلامی، حقوق شهروندی، امنیت و انضباط اجتماعی، بهداشت عمومی، حفظ محیط زیست و حفظ اموال عمومی را دربرمی‌گیرد و به تعبیر دیگر شامل تمامی حوزه‌های زندگی اجتماعی می‌شود؛ در تمامی این حوزه‌ها، این وظیفه بر روابط مردم با یکدیگر، مردم با دولت و دولت با مردم نیز سایه می‌افکند. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران نیز با الهام از آموزه دینی امر به معروف و نهی از منکر، به درستی به هر سه محور تصریح کرده است. به موجب اصل هشتم قانون اساسی، «در جمهوری اسلامی ایران دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر و وظیفه‌ای است همگانی و متقابل بر عهده مردم نسبت به یکدیگر، دولت نسبت به مردم و مردم نسبت به دولت.

زمانی که قرآن می‌فرماید «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ» (آل عمران: ۱۱۰) به خوبی می‌توان از آن استفاده کرد که «مسلمانان مسئول اصلاح تمام جوامع بشری هستند- أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ (قرآنی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۱۳۰). این گستره وسیع از نظارت، نشان می‌دهد که چه قدرت فراوان و شگرفی در تأسیس اسلامی امر به معروف و نهی از منکر نهفته است و این دو فریضه به فراموشی سپرده شده از چه ظرفیت بزرگی برای تأثیرگذاری در روند توسعه اخلاقی- اجتماعی و اقتدار عمومی برخوردارند. اگر فرهنگ را مهم‌ترین مؤلفه قدرت نرم به شمار آوریم و نمودهای اسلامی آن را در فرهنگ شهادت، فرهنگ مقاومت، فرهنگ قناعت، فرهنگ معنویت، فرهنگ عزت‌مندی و فرهنگ توان‌مندی علمی سراغ گیریم، تمامی آن‌ها می‌توانند از یک آبشخور سیراب شوند و آن امر به معروف و نهی از منکر است زیرا تمامی موارد یاد شده مصادیقی از معروف‌های سفارش شده در اسلام‌اند (نک. کوک، ۱۳۸۴، ج ۱: ۸۷۶).

۵. ابزارهای قدرت نرم اجتماعی

در دنیای امروز با توجه به پیچیدگی‌ها و اقتضائات خاص آن، باید بر این مهم تمرکز نمود که چه ابزارهایی می‌توانند ارزش‌های دینی را با سرعت و سهولت در میان مردم رواج داده و افکار عمومی را به آن‌ها متمایل سازند. شناسایی این ابزارها و به کارگیری آن‌ها، بهره‌گیری توأمان از توان و ظرفیت‌های مردم و دولت، ضرورت سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی و هماهنگ‌سازی، همگی باید در این راستا مورد توجه قرار گیرند.

۵-۱. ابزارهای قدرت نرم در حوزه مردم - مردم

الف. پایگاه‌های دینی (مساجد و حسینیه‌ها)

مساجد را به حق می‌توان یکی از مهم‌ترین کانون‌های تربیت دینی و ابزار کارآمد برای تحقق قدرت نرم به شمار آورد. یکی از آثار بی‌شمار اجتماع مؤمنان در مسجد، ارتباط میان کسانی است که تنها به انگیزه امور معنوی و پالایش قلبی در خانه خدا گرد هم جمع شده‌اند، ویژگی مسجد اقتضا می‌کند که سخن از دنیا و توجه به آن ناپسند باشد. فقها سخن گفتن در امور دنیایی و نیز خرید و فروش در مساجد را از جمله مکروهات شمرده‌اند (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۹، جلد ۲: ۴۰۹) بر این اساس فضای حاکم بر مساجد، مناسب‌ترین فضا برای خودسازی و تقویت بنیه روحی اشخاص می‌باشد؛ این مکان‌های مقدس و الهام‌بخش که محافل دینی، جلسات قرآنی و هیأت‌های مذهبی در آن شکل گرفته و به فعالیت می‌پردازند، نقش بی‌بدیلی در تحکیم فرهنگ دینی در جامعه دارند و از این‌رو سرمایه‌گذاری لازم و اهتمام نسبت به جایگاه مسجد چه از سوی مردم و چه از سوی دولت یکی از بایسته‌های تولید قدرت نرم مثبت در جامعه خواهد بود. نهادهای مدنی دینی نظیر روحانیت، هیأت‌های مذهبی، فعالان مساجد و حسینیه‌ها که از متن مردم برخاسته‌اند به خوبی می‌توانند در برابر ناهنجاری‌های اجتماعی عکس‌العمل نشان داده و از باب امر به معروف و نهی از منکر انجام وظیفه کنند. از سوی دیگر، پایگاه‌های دینی در معنویت‌گرایی مردم نقش به‌سزایی ایفا می‌کنند «فرهنگ معنویت‌گرایی، فرهنگ خداناطری و خداحاضری را به دنبال دارد که در نتیجه آن افراد کارآمدتر می‌گردند، به نحوی که یک گروه اندک بر یک گروه بزرگ‌تر غالب می‌گردد» (جعفری پناه، ۱۳۹۱: ۲۰) و این باور مؤمنان مورد تأیید قرآن قرار گرفته است: **كَمْ مِنْ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فَئْتَهُ كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللَّهِ (بقره: ۲۴۹)**

ب. تشکلهای مردمی

قرآن مردم را امر به تعاون و همکاری در مورد کارهای نیکو و شایسته و امر به عدم همکاری و مبارزه منفی نسبت به گناه و کارهای ناشایست کرده و فرموده است (مائده: ۲). بر همین منطبق قانون اساسی اجتماعات و راهپیمایی‌های مردم را یکی از حقوق ملت برشمرده است که از این طریق می‌توان به عنوان ابزار مهارکننده فساد و استبداد استفاده کرد. «تشکیل اجتماعات و راهپیمایی‌ها، بدون حمل سلاح، به شرط آن که مخل به مبانی اسلام نباشد آزاد است» (قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۹: اصل ۲۷). به رسمیت شناختن آزادی تجمعات و تظاهرات بدین معناست که مردم و گروه‌ها و احزاب، در مواجهه با کاستی‌ها یا تخلفات یا انحرافات، می‌توانند صدای اعتراض خود را با حضور در صحنه به گوش دیگران برسانند. اصل تعاون در اسلام با الهام از آیه دوم سوره مائده یکی از ابزارهای قدرت نرم است که باید به درستی از آن استفاده کرد.

۵-۲. ابزارهای قدرت نرم در حوزه مردم - دولت

امر به معروف و نهی از منکر یکی از عوامل مهم مهارکننده قدرت دولت و جلوگیری از فساد می‌باشد. این مهار قدرت که از پایین صورت می‌گیرد همانند نهی از منکراتی که توسط مردم عادی انجام می‌شود، واجب و بلکه اقدام نسبت به آن واجب‌تر و اثرات آن سودمندتر خواهد بود. برای نظارت بر دولتمردان، می‌توان از ابزارهایی چون پایگاه‌های دینی مانند مساجد، مطبوعات و رسانه‌ها، احزاب و گروه‌ها و تجمعات و گردهمایی‌ها بهره برد. افزون بر آن می‌توان به موارد زیر اشاره داشت:

الف. رسانه

رسانه امروزه نقش مهمی ایفا می‌کند. رسانه‌های نوشتاری، دیداری و شنیداری یکی از ابزارهای مهم قدرت نرم به شمار می‌آیند. از این ابزار توانمند می‌توان در موضوع امر به معروف و نهی از منکر هم در هر حوزه امر به معروف مردم نسبت به یکدیگر و هم در حوزه امر و نهی نسبت به دولتمردان استفاده کرد. اگر دولتمردان بدانند که صدا و سیما مصمم است به عنوان صدای ملت، دعوت به خیر و امر و نهی ملت را به گوش آنان برساند و در انجام آن مامشات و مسامحه نخواهد کرد، بدون شک مسئولانه‌تر و صادقانه‌تر عمل خواهند کرد.

ب. احزاب و گروه‌ها

تقویت نهادهای مدنی و سازمان‌های مردم‌نهاد که زمینه‌های نظارت مردم بر حکومت

را فراهم می‌کنند، در نظام‌های مردم‌سالار مورد توجه خاص می‌باشد. البته در جمهوری اسلامی ایران نظارت بر حکومت از نگاه عبادی نیز مورد توجه قرار گرفته و در چارچوب آن فریضه امر به معروف و نهی از منکر نیز تبیین شده است که حتی می‌تواند بهتر و فراتر از نظارت‌های مردمی که در سایر نظام‌ها مطرح می‌شود مؤثر باشد. احزاب می‌توانند یکی از بهترین ابزارهای مدنی و مردمی برای امر به معروف و نهی از منکر باشند. اگر احزاب و گروه‌های سیاسی و حتی صنفی در بازتعریف مأموریت‌ها و رسالت‌های خود، مسأله دعوت به خیر، امر به معروف و نهی از منکر را مورد توجه قرار دهند، کارکرد احزاب در نظام اسلامی در مقایسه با سایر نظام‌های سیاسی، کاملاً متمایز خواهد شد و این امر باعث می‌شود تا انگیزه مؤمنان در شرکت در فعالیت‌های حزبی افزایش یابد. این رویکرد هم به فعالیت احزاب معنا و مفهوم جدیدی می‌بخشد و هم ضمانت اجرای انجام این فریضه را در جامعه به نحو چشم‌گیری بالا می‌برد. اگر از این زاویه به مأموریت احزاب بنگریم، شاید بتوان آیه ۱۰۴ سوره آل عمران را که دستور می‌دهد باید در میان شما گروهی باشند که دعوت به خیر نموده و امر به معروف و نهی از منکر کنند، دلیل بر مشروعیت تحزب در اسلام دانست.

نتیجه‌گیری

یک. امر به معروف و نهی از منکر، به مثابه قدرتی مدنی و غیر رسمی، با تکیه بر عناصر نرم‌افزاری چون ارزش‌های فرهنگی، اصول اخلاقی و آرمان‌های انقلابی، می‌تواند در خدمت فرهنگ‌سازی اجتماعی به عنوان مهم‌ترین مؤلفه «قدرت نرم» مورد بهره‌برداری قرار گیرد. دو. نموده‌های فرهنگ اسلامی را می‌توان در فرهنگ شهادت، فرهنگ مقاومت، فرهنگ ظلم‌ستیزی، فرهنگ قناعت، فرهنگ معنویت، فرهنگ عزت‌مندی و فرهنگ توانمندی علمی سراغ گرفت و از آن جا که تمامی این نمودها از مصادیق معروف‌اند؛ تأسیس اسلامی امر به معروف می‌تواند، در این مهم، نقش بی‌بدیلی ایفا کند. سه. نظارت عمومی بر مبنای امر به معروف و نهی از منکر، حوزه بسیار گسترده‌ای را فرا می‌گیرد، چرا که در این حوزه، سن، تحصیلات، جنسیت و موقعیت اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و مذهبی هیچ مداخلیتی ندارد.

چهار. نقش آفرینی این قدرت نرم، هم در سطح ملی است و هم در سطح بین‌المللی. در سطح ملی، می‌بایست هم در روابط میان مردم با یکدیگر و هم در روابط میان مردم با دولت از آن بهره گرفت و از این طریق به اصلاح دولت و دولتمردان و مهار قدرت از پایین پرداخت. پنج. میان قدرت نرم و میزان بهسازی محیط اجتماعی رابطه‌ای مستقیم وجود دارد. به هر میزان این قدرت در جامعه نهادینه شده‌تر باشد شادابی، امنیت و نشاط اجتماعی بیشتر و به همین نسبت تخلفات و ناهنجاری‌های مردمی و دولتی کمتر خواهد بود.

شش. نهادینه کردن فرهنگ امر به معروف و نهی از منکر، به منزله داشتن جامعه‌ای است، فعال، مسئولیت‌پذیر، ایثارگر، مؤمن، رضایت‌مند، برخوردار از وجدان کاری، متکی بر اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، برخوردار از نهاد مستحکم خانواده و به دور از فقر، فساد و تبعیض (یعنی دستیابی به بخش‌های مهمی از سند چشم‌انداز در افق سال ۱۴۰۴ هجری شمسی).

هفت. سرمایه‌گذاری بر روی گروه‌های مرجع و نخبه همانند روحانیان، فرهنگیان، هنرمندان و ورزشکاران، بازدهی غیرقابل انکاری را به دنبال خواهد داشت.

هشت. این فریضه الهی زمانی که در عرصه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی و سیاسی، جریان‌سازی کند، به یک قدرت مدنی غیرقابل مهار تبدیل می‌شود. قدرت نرمی که پیوسته زاینده و مولد خواهد بود. زیرا تقویت ایمان مذهبی، تداوم شعائر دینی، روحیه مقاومت و پایداری در برابر دشمن، که همگی مصادیقی از قدرت نرم‌اند، در سایه امر به معروف و نهی از منکر ایستایی و پویایی خواهند داشت.

منابع

- قرآن کریم

- نهج البلاغه

- ایبا، حمید؛ خانی، مهدی، (۱۳۹۱)، «اثر بخشی قدرت نرم برنامه‌های راهیان نور»، *مطالعات قدرت نرم*. سال دوم، شماره ۷: ۹-۲۶.

- جعفری پناه، مهدی؛ پوراحمدی، حسین (۱۳۹۱). «قدرت نرم از دیدگاه اسلام و کاربرد مؤلفه‌های آن در جمهوری اسلامی ایران»، *مطالعات قدرت نرم*. سال دوم، شماره ۶: ۹-۵۲.

- جوان آراسته، حسین (۱۳۸۸)، *گزینش رهبر و نظارت بر او در نظام جمهوری اسلامی ایران*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- حافظ، شمس الدین محمد (۱۳۷۹)، *دیوان حافظ*. تصحیح صادق سجادی و علی بهرامیان، تهران: فکر روز.

- خامنه‌ای، سیدعلی (۱۴۲۰ قمری)، *أجوبة الاستفتاءات*. بیروت: الدارالإسلامية.

- صادقی تهرانی، محمد (۱۳۶۵)، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن*. قم: انتشارات فرهنگ اسلامی.

- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۱۷)، *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: دفتر انتشارات فرهنگ اسلامی.

- طباطبایی یزدی، سیدمحمدکاظم بن عبدالعظیم (۱۴۱۹)، *العروة الوثقی المحشی*. قم: دفتر انتشارات فرهنگ اسلامی.

- فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمدبن عمر (۱۴۲۰)، *مفاتیح الغیب*. بیروت: داراحیاء التراث

العربی.

- فضل الله، سيد محمد حسين (۱۴۱۹)، *من وحی القرآن*. بيروت: دار الملاك للطباعة والنشر.
- *قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران* (۱۳۶۹)، تهران: اداره كل امور فرهنگي و روابط عمومی مجلس شورای اسلامی.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳)، *تفسیر نور*. تهران: مركز فرهنگي درس‌هاي از قرآن، چاپ يازدهم.
- كليني، محمد بن يعقوب (۱۳۶۵)، *الكافي*. تهران: دارالكتب الاسلاميه.
- كوك، مايكل (۱۳۸۴)، *امر به معروف و نهی از منكر در اندیشه اسلامی*. احمد نمایی، مشهد: بنياد پژوهش‌هاي اسلامی.
- مطهري، مرتضی (۱۳۶۸)، *مجموعه آثار استاد شهيد مطهري*. تهران: صدرا، ج ۱۷.
- مكارم شيرازي، ناصر (۱۳۷۴)، *تفسیر نمونه*. تهران: دارالكتب الإسلامية.
- موسوی خمینی، سيد روح الله (بی تا)، *تحریر الوسیله*. قم: دارالعلم.

